

Костюк О. Ю.,

Національний університет "Острозька академія", м. Остроз

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У ПОЧАТКОВИХ ПРАВОСЛАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНИ У XIX СТ.

У статті порушується проблема історії регіональної освіти. Авторка аналізує зміст, форми, методи та засоби релігійної освіти у початкових православних навчальних закладах Волині у XIX ст.

Ключові слова: *релігійна освіта, зміст, форми, засоби, методи, організація навчально-виховного процесу, початкові православні навчальні заклади, Волинь.*

В статье поднимается проблема истории регионального образования. Автор анализирует содержание, формы, методы и приёмы образования в начальных православных учебных заведениях Волини в XIX в.

Ключевые слова: *религиозное образование, содержание, формы, приёмы, методы, организация учебно-воспитательного процесса, начальные православные учебные заведения, Волинь.*

The article deals with the problem of the regional history. Content of the religious education in elementary Orthodox schools in Volyn' region in the 19-th century its main forms methods and means are analyzed in the article.

Key words: *religious education, content, forms, means, methods, educational process organization, elementary Orthodox schools, Volyn'.*

Осмилення місця та ролі релігійної освіти у житті українського народу дає можливість ширше використати її виховний потенціал для плекання підростаючого покоління. Тому аналіз окресленої проблеми та дослідження змісту, форм, методів та засобів релігійної освіти у початкових православних навчальних закладах Волині у XIX ст. є метою нашої статті.

Проаналізований нами матеріал засвідчує, що навчальний процес в усіх парафіяльних училищах здійснювався в однакових умовах: учні навчалися по два роки в 1-му та 2-му класах, а після закінчення курсу навчання випускники переходили до нижчого відділення Острозького повітового училища, оскільки до 1833-го р. на Волині був лише один повітовий навчальний заклад. З метою досягнення основних завдань навчально-виховного процесу в парафіяльних училищах Волині учителі використовували низку методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності: *словесних* (пояснення, розповідь, робота з підручником), *наочних* (ілюстрування) та *практичних* (вправи).

Варто зазначити, що для забезпечення організації навчання у православних початкових школах учителі дотримувалися *класно-урочної сис-*

теми, коли вони фронтально працювали з учнями усього класу за певним розкладом. Але при цьому учні, які мали кращі результати, могли виконувати програму в кожному класі за один рік [1, с. 316], це свідчить про те, що педагоги використовували *індивідуально-групову систему* навчання в тому випадку, коли клас складався із учнів різного рівня підготовки. На цьому рівні домінував *догматичний вид навчання*, який вимагав від учнів механічного заучування догматів Святого Письма, відтворення навчального матеріалу, і при цьому більшість учителів не цікавилася тим, чи розуміють учні той матеріал, що заучують.

На навчання до парафіяльних училищ приймали дітей з 7 років, починаючи вчити їх азбуки. На цьому етапі навчально-виховного процесу основними предметами, які входили до навчальних планів парафіяльних училищ і що викладалися учням, були: Буквар, Часослов, Св. Письмо (читання глав), побут, чистописання, російське читання, перша частина арифметики, короткий катехізис, Св. Історія, російська граматики та початки латинської мови. Викладання в училищах велося російською мовою, більшість підручників були російською мовою, лише частина з них – церковнослов'янською.

У 1844 р. заняття в училищах розпочиналося з 8-ї ранку та тривало до 12-ї – два уроки по дві години. Після обіду навчання проходило з 14-ї до 16-ї години. За дисципліну в класі до приходу учителя відповідав “черговий”. “Цензор”, той, хто відповідав та готував “різку”, був на особливому рахунку як в учителів, так і в учнів, і його вибирали з числа найстарших вихованців і до нього з повагою ставилися і ті учні, які навчалися добре, і ті, хто не досягав гарних результатів у навчанні, оскільки ніхто не знав, кого буде покарано сьогодні чи завтра.

Перевірку знань учнів (метод контролю) проводили наставники за допомогою так званих “аудиторів” із числа кращих учнів. Вони до приходу вчителя в клас перевіряли уроки та рівень знань своїх товаришів і писали відповідні “нотатки” та “рапорти”. Учителі, як правило, розпочинали свій урок із таких рапортів, і ті учні, які не показали належних знань, були покарані різкою. Після перегляду рапортів наставник запитував тих учнів, які “аудиторами” були відзначені, як підготовлені до уроку [3, с. 874].

У повітово-парафіяльних училищах так, як і в парафіяльних, за вимогами того часу суть навчання полягало у дослівному вивченні заданого напам'ять, і мало хто з учителів дореформеного періоду існування училища вимагав осмисленого викладу пройденого матеріалу, цікавився живим словом. Хоча, варто зауважити, що були й такі наставники, які не вимагали “дослівного зазубрювання” матеріалу, а заохочували учнів до вільного свідомого викладу уроку. Ці педагоги подавали матеріал у набагато цікавішій формі, у більш ширшому обсязі, ніж його було викладено в програмних підручниках [3, с. 875], використовуючи *пояснюваль-*

ний вид навчання, який передбачав усвідомлення, розуміння матеріалу та його вивчення.

У 1854 р. вступило в дію положення Святого Синоду про реформування нижчих духовних училищ. Зміни полягали в тому, що парафіяльне училище було включено до складу повітового, утворюючи нижче відділення. При цьому нижче відділення повітового училища переходило в середнє, а вище було залишено без змін. У зв'язку із змінами низка нових предметів була введена до навчальної програми: роз'яснення АPOSTOЛІВ та ЄВАНГЕЛІЯ, читання про свята, стародавня та нова російська історія [4, с. 914].

Про те, що навчальний процес у всіх повітово-парафіяльних училищах Волинської губернії проходив однаково, свідчать проаналізовані нами матеріали. Так, навчання у Милецькому духовному чотирикласному училищі відбувалось згідно з програмами для всіх духовних училищ Російської імперії: поруч з Богословськими предметами, які були спрямовані на отримання учнями релігійної освіти, викладались арифметика, історія, каліграфія та мови (грецька, латинська і російська), що забезпечувало загальний освітній рівень православного населення Волині [7, с. 15-20].

У 1857 р. до програми середнього відділення було введено курс викладання географії, який передував курсу вивчення історії [4, с. 914]. Основним засобами навчання учнів у православних училищах були *слово вчителя, священника та підручники*. Так, при вивченні географії, яка надавала учням як загальні, так і конкретні знання з предмету, використовувався підручник автора П. Іванова “Початковий курс географії”, а при опануванні латини – посібник М. Михайлівського “Латинська граматики для духовних училищ” [7, с. 45].

Великого значення у навчальних закладах приділялося *викладанню співів*: “Викладання співу охоплювало все коло церковних Богослужінь – недільних, святкових, великопісних, страсної седмиці Св. Пасхи та інші служби церковні, такі як молебень і панахида. Таку, в підготовчому відділенні на двотижневих уроках вивчали: “Господи, возвись,” “Всякі діяння”, молитви, літургія Св. Івана Златоустого, піснеспіви вечірні та ранні, великі Св. канони, стихирі Св. Пасхи. Співу навчали з голосу” [7, с. 1].

У 1867 р. відбулися зміни розподілі навчального часу: оскільки до 1867 р. до обіду проводили два уроки та після обіду – один, то з клопотання Преосвященного Агафангела, єпископа Волинського, з дозволу Святого Синоду, останній урок було об'єднано з першими шляхом скорочення тривалості кожного з трьох уроків на 30 хв. Таким чином, усі уроки проходили зранку з 8-ї до 13.00 з перервою на 30 хв. між другим та третім уроками.

У цьому ж році, згідно з розпорядженням єпископа Агафангела, були

скасовані так звані “аудитори”, які перевіряли знання учня з того чи іншого предмету до приходу наставника в класну кімнату. Шкода від існування “аудиторів” була подвійна – і для самих “аудиторів”, і для тих, хто міг бути покараний, оскільки перші учні привчалися до різноманітних поборів, надмірностей, насильства, в інших – зароджувалися лестощі, хитрість та низька догідливість. Це сприяло покращенню навчально-виховної справи в освітніх духовних закладах. Після проведення “гуманної” реформи 1863 р. було викорінено покарання “різкою”. В учнях вбачали, насамперед, особистість, грубе звернення на “ти” стали замінювати на делікатне “ви”. Часті приїзди владики, який із батьківським піклуванням дбав про здоров’я, харчування, одяг, побут учнів, його постійне нагадування керівництву закладу про покращення умов проживання, – все це позитивно впливало на весь устрій училища – як на учителів, так і на учнів [5, с. 948].

Новий Статут та Штат духовних училищ були затверджені ще 14 травня 1867 р., але у навчальних закладах Волинської губернії ці нововведення стали застосовуватися на практиці лише в другій половині 1872 р. Оскільки Російська імперія для більшої зручності введення в дію Нового Статуту була поділена на навчальні округи, і при цьому реформа могла бути розпочата лише в парні роки, коли не було випусків у семінарії та в училищі, то Волинські духовні навчальні заклади були на третьому місці за часом проведення реформи, яка припадала на вересень 1872 р. [5, с. 950].

Зміни, які відбувалися 1871/72 навчального року, насамперед торкнулися складу класів училища. Замість колишніх вищого, середнього та нижчого відділень із шестирічним курсом навчання було засновано 4 класи з однорічним курсом навчання в кожному. Станом на 1872/73 н. р. учні, які склали річні іспити, були розподілені таким чином: найкращі вихованці вищого відділення утворювали 4-й клас, ті, хто показав посередні результати, формували 3-й клас, найкращі учні середнього відділення – 2-й клас, той, хто показав посередні результати (того ж відділення) і найкращі вихованці нижчого відділення – 1-й клас. Невстигаючі учні нижчого відділення залишалися поза класом, і, згідно з вимогами Нового Статуту, могли разом з тими, які тільки вступили до училища, формувати “підготовчий клас”. Крім того, було встановлено число учнів в одному класі, яке не могло перевищувати 40 чоловік. Якщо кількість вихованців була більша за встановлену норму, то духовенство мало право відкрити і утримувати паралельне відділення при відповідних класах.

Реформа 1872 р. суттєво змінила вимоги до навчальних програм духовних училищ: була встановлена можлива спеціалізація предметів між учителями. Один наставник не міг викладати предмети, які не були то-тожними (арифметика і слов’янська граматики, російська мова та цер-

ковний статут тощо). Викладання російської історії було скасоване. Учні щодня мали по 4 шкільні уроки, які тривали по 1-й год. кожний і закінчувалися до обіду [5, с. 952].

У 1873/74 н. р. для дітей, які вступали до училища, почали відкриватися підготовчі класи [6, с. 460], що дозволило формувати класи з учнів, які мали приблизно однаковий рівень знань. Таким чином, діти віком від 9 до 11 років, які знали основні молитви та розуміли друковану російську грамоту, приймалися на навчання на початку навчального року. Курс навчання було розраховано на один рік, але учні, які потребували ще додаткової підготовки, могли бути залишеними на другий (повторний курс) рік навчання, за умови, що їх вік відповідав вимогам відповідно до параграфу 78 Статуту духовних училищ. Кожен клас міг налічувати не більше 50 учнів.

Навчальний комітет визнав за необхідне розробити план організації підготовчих класів. У зв'язку з тим, що ці класи були організовані для дітей, які вступали до училища, то в їх основу були покладені вимоги §7 Статуту училища, а оскільки ще й існував тісний зв'язок із загальним станом навчально-виховного процесу училищ, то було необхідно, щоб навчально-виховний процес у підготовчих класах проходив відповідно до загальних правил Статуту духовних училищ. На основі цього було підготовлено проект "Про організацію підготовчих класів при духовних училищах", який складався з трьох розділів: А – "Загальні положення", Б – "Загальні педагогічні зауваження" та В – "Навчальний план предметів, що викладаються в підготовчих класах" [6, с. 462-466].

У "Загальних положеннях" були передбачені вимоги до учителів підготовчих класів. За вимогами Навчального комітету учителі вище зазначених класів повинні були мати звання студента семінарії та бути призначеними на загальних підставах разом з іншими наставниками духовних училищ. Цей розділ також перераховує низку дисциплін відповідно до навчального процесу з погодинним тижневим навантаженням.

Дані у таблиці 1 подають тижневий розподіл навчальних дисциплін, які викладали у підготовчих класах при духовних училищах.

Таблиця 1
Тижневий розподіл навчальних дисциплін у підготовчих класах при духовних училищах

Навчальний предмет	К-сть уроків на тиждень
1. Закон Божий та церковнослов'янське читання	3
2. Російська мова	6
3. Каліграфія	3
4. Церковний спів	2

Відповідно до матеріалів таблиці, можна зробити висновок, що найбільше навчальних годин відводилося на вивчення російської мови, яка була одним із засобів забезпечення проведення царським урядом політики русифікації освіти на Волині. Варто зазначити, що при цьому загальне тижневе навантаження учнів підготовчого класу становило не більше 18 уроків, денне – 3 уроки, які тривали по 1 год. 15 хв. кожен з перервою між ними по 15 хв. Успішність учнів визначалася в балах згідно з 8-ю та 9-ю главами статуту училища.

У другому розділі журналу Навчального комітету викладено загальні педагогічні зауваження, які хоча і були загальновідомими, але рідко виконувалися на практиці. Так, пункт 1 зазначав, що у підготовчих класах була рекомендована *класно-урочна система* навчання, яка мала багато переваг на початковому етапі, оскільки один учитель, який викладав усі предмети в даному класі, міг забезпечити єдність та цілісність своєму викладанню. При цьому кожен предмет мав би доповнювати один одного, і все навчання мало б характер одного цілого та взаємозв'язаного курсу, який поступово розвивався б та досягав цілі у всіх своїх частинах, що визначало логічність та послідовність організації навчально-виховного процесу.

Відповідно до пунктів 2-3 “Загальних педагогічних зауважень” перед навчанням ставилося дві цілі: реальна, яка передбачала пояснення матеріалу базового курсу мовою, доступною дитячому віку, та формальна, яка впливала на всебічне спонукання (збудження) розумових здібностей учнів, на відпрацювання мовлення і розвиток думки та підготовку дітей до майбутнього серйозного систематичного шкільного навчального процесу. Для втілення поставленої мети потрібно було викликати в дітей любов до науки, привчати до уваги, спостережливості, зосередженості на уроках та дотримання правил дисципліни під час навчального процесу, добросовісно, вчасно виконувати всі поставлені перед ними завдання, навчити користуватися навчальними підручниками та посібниками, бути відповідальними за результати навчання, розвивати в них навички розумової праці.

У пункті 4 другого розділу відзначається, що для досягнення цілей учителям підготовчих класів рекомендовано було використовувати *метод повторення* вивченого матеріалу, ставлячи запитання до всього класу, дотримуючись при цьому суворої дисципліни. Дані педагогічні зауваження не мали на меті обмежити учителя, а вони лише передбачали добросовісне виконання обов'язків, яке могло б забезпечити позитивний результат та успіх у цій справі.

У розділі третьому підготовлено проект “Про організацію підготовчих класів при духовних училищах”, викладено навчальний план та пояснювальні записки до дисциплін, які викладаються в підготовчому кла-

сі: Закону Божого та церковнослов'янського читання, російської мови, арифметики, чистописання та церковного співу [6, с. 466–480].

Керівництво повітово-парафіяльними закладами здійснювалося доглядачами. Так, першим доглядачем новоутвореного у 1817р. училища був кандидат Київської духовної академії, цензор проповідей, колишній префект та професор Волинської духовної семінарії, Старокостянтинівський протоієрей Кипріан Суковський (1817 – 1835 рр.). На цей час під його опікою та керівництвом було не лише Острозьке повітово-парафіяльне училище, а й усі парафіяльні училища (Бердичівське, Ковельське, Клинецьке, Загаєцьке), які діяли на Волині. Кипріан Суковський робив різного роду вказівки щодо навчального та економічного життя закладу і одночасно підпорядковувався Правлінню духовної семінарії, куди направляв усі свої рапорти, що потребували вирішення [2, с. 832].

Отже, проаналізувавши адміністративний устрій першого повітово-парафіяльного училища, бачимо, що у перші роки існування уся виконавча влада була зосереджена в одних руках – доглядача, хоча він сам і не міг прийняти жодного рішення без відома Правління семінарією, якому училище безпосередньо підпорядковувалося. Саме від Правління семінарії надходили розпорядження щодо адміністративної, навчально-виховної та економічної частини, а обов'язком доглядача училища було точне виконання цих розпоряджень [2, с. 835].

З метою забезпечення *матеріально-технічної бази* навчальних закладів при Острозькому повітово-парафіяльному училищі був утворений *склад (бібліотека)* навчальних книг та посібників, які отримували з комісії духовних училищ та з синодальної московської типографії. Ієродиякон Острозького Преображенського монастиря Іустин завідував книжковим складом під безпосереднім керівництвом доглядача училища, протоієрея Суковського. У 1820 р. училище отримало підручників на суму 1 106 крб. асигнаціями, а в 1821 р. – на 1 385 крб. асигнаціями. Всі парафіяльні училища отримували підручники власне з цього книжкового складу. Так, наприклад, у 1818 р. Загаєцьке парафіяльне училище отримало від пр. Суковського по 15 екземплярів Псалтирів, Букварів, Часословів, 14 – арифметик та 2 – російського пропису.

Отже, реформа, проведена у 1872 р., мала велике значення для навчально-виховного процесу в навчальному закладі. Зміни, що відбулися, позитивно вплинули на навчальний процес, хоча навчальний курс було скорочено на два роки, але більш планомірний розподіл предметів між учителями та учнів у класах приніс свої позитивні результати. Тим більше, що скорочення наповнюваності по класах (40 чоловік в одному) та утворення “підготовчого класу” не могли не дати своїх результатів і відповідали основним вимогам педагогіки. Крім того, учителі змінили своє ставлення не лише до навчального процесу, а й до своїх підопічних.

Вони почали вбачати в них особистість, ставитись із повагою та шанобою.

Таким чином, нами доведено, що у *православних* парафіяльних училищах на початку XIX ст. процес навчання мав *догматичний характер*, але у середині XIX ст. більшість учителів училищ перейшли до *пояснювального виду навчання*, яке передбачало усвідомлення і розуміння навчального матеріалу. Основними *формами* організації початкового навчання були: індивідуально-групові (на першому етапі) та класно-урочна системи. Для забезпечення навчального процесу використовувалися підручники російських авторів. Викладачами у початкових навчальних закладах були переважно випускники Волинської духовної семінарії.

Література:

1. История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течение столетия ее существования (1796-1896 гг.) // Волыньские епархальные ведомости. – 1896. – № 8. – Ч. неоф. – С. 313-320.
2. Кременецкое мужское духовное училище // Волыньские епархальные ведомости. – 1900. – № 25. – Ч. неоф. – С. 828-836.
3. Кременецкое мужское духовное училище // Волыньские епархальные ведомости. – 1900. – № 26. – Ч. неоф. – С. 874-878.
4. Кременецкое мужское духовное училище // Волыньские епархальные ведомости. – 1900. – № 27. – Ч. неоф. – С. 913-919.
5. Кременецкое мужское духовное училище // Волыньские епархальные ведомости. – 1900. – № 28. – Ч. неоф. – С. 948-954.
6. Об устройстве приготовительных классов при духовных училищах // Волыньские епархальные ведомости. – 1873. – № 7. – С. 459-480.
7. ДАВО – Ф. 517. – Оп. 1. – Спр. 13. – 56 арк.